

ANTROJO PASAULINIO KARO PABAIGA RYTŲ PRŪSIJOJE: FAKTAI IR ISTORINĖ ATMINTIS

Arūnė Liucija Arbušauskaitė

Klaipėdos universitetas

2008 m. spalio 17–18 d. Klaipėdos universiteto Senato salėje vyko Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto surengta tarptautinė mokslinė konferencija „Antrojo pasaulinio karo pabaiga Rytų Prūsijoje: faktai ir istorinė atmintis“.

Konferencijos metu buvo ketinama aptarti Antrojo pasaulinio karo pabaigos įvykius Rytų Prūsijoje ir jų politines, socialines, demografines pasekmes. Ši tematika Lietuvos akademinėje ir viešojoje erdvėje yra gana politizuota, o vertinant to laikotarpio įvykius dažnai vyrauja ideologinės nuostatos. Pilietinės visuomenės nepriklausomoje Lietuvoje raida ir geopolitinė situacija rodo, kad Rytų Prūsijos (istorinio Klaipėdos krašto, Kaliningrado regiono, lenkiškosios Rytprūsių dalies) vystymosi ir ateities perspektyvos, jų alternatyvų paieška kartas nuo karto iškyla labai aštriai, nes nesutariama dėl esminių įvykių ir pasekmių vertinimų. Laikas nuo laiko pasikartojantys Antrojo pasaulinio karo pabaigos Rytprūsiose ideologizuoti ir politizuoti vertinimai gerokai skiriasi nuo to, ką savo tyrimais įrodinėja ir nustato mokslininkai. Tokia situacija gimdo nesusikalbėjimą tarp mokslininkų istorikų ir politikų bei populistų, kartu klaidina ir kiršina visuomenę.

Šios situacijos keblumą ir ištyrimo aktualumą lemia du veiksniai: viena vertus, apie Antrojo pasaulinio karo baigiamąjį laikotarpį ilgai buvo kalbama labiau akcentuojant karinių operacijų analizę ir užmirštant, kad į tuos pačius įvykius buvo įsukta ir daug civilių gyventojų; antra vertus, per pokario ir vėlesnius sovietinio laikotarpio metus tiek moksle, tiek viešojoje nuomonėje susiformavo „oficiali“ Rytų Prūsijos ir įvykių joje interpretacija, kuri gerokai skyrėsi nuo išlikusių ir tuos įvykius išgyvenusių asmenų vertinimų. Šitie du hermeneutiniai įtampos laukai Lietuvoje ypač sustiprėjo Atgimimo laikotarpiu, kuomet kai kurie faktai (ir įvykiai) nagrinėjamoje teritorijoje nagrinėjamu laiku buvo imti naudoti kaip politiniai argumentai ir šitaip pradėti indoktrinuoti į visuomenę kaip vienintelė tiesa.

Paskutinis postūmis organizuoti akademinę konferenciją-diskusiją buvo 2006 metais Lietuvos Respublikos Seimo priimtas nutarimas, įtraukęs į Atmintinų dienų sąrašą Mažosios Lietuvos genocido dieną – spalio 16-ąją. Todėl Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas ėmėsi iniciatyvos tokią konferenciją-diskusiją organizuoti.

Konferencijoje buvo siekiama tiek teorinių, tiek ir praktinių tikslų: išanalizuoti *genocido* sąvokos vartojimo niuansus tarptautinės teisės, politikos ir kasdienio gyvenimo diskursais; karo nusikaltimų ir nusikaltimų žmoniškumui sampratą *de jure* ir *de facto* Lietuvos atvejais; istorinės atminties įtaką, vertinant Antrojo pasaulinio karo baigties periodą Rytų Prūsijoje (Klaipėdos krašte, Kaliningrado regione, Vokietijoje ir Lenkijoje). Taip pat buvo planuojama išnagrinėti demografinę situaciją, civilių gyventojų juridinę bei faktinę padėtį Rytų Prūsijoje karo pabaigos ir pirmųjų pokario metų politinėje-ekonominėje akistatoje.

Konferencijoje dalyvavo 18 pranešėjų iš trijų valstybių. Atvyko šeši atstovai iš Rusijos valstybinio I. Kanto universiteto (Kaliningradas), du iš Vokietijos (Šiaurės Rytų Europos vokiečių kultūros ir istorijos instituto Liuneburge (*Nordost-Institut*) ir Leipcigo universiteto), dešimt iš Lietuvos (Lietuvos istorijos instituto, Vytauto Didžiojo universiteto, Kauno technologijos universiteto, Lie-

tuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro, Klaipėdos universiteto). Konferencija vyko trimis kalbomis – lietuvių, vokiečių ir rusų. Įvyko septyni posėdžiai, buvo numatytas laikas ir diskusijoms.

Teorinių konferencijos pamatą savo pranešimais suformavo Klaipėdos universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Istorijos katedros vedėjas doc. dr. Vygantas Vareikis – „Antrojo pasaulinio karo kontroversijos: moraliniai atminties ir atgailos aspektai“, dr. Joachimas Tauberis (Joachim Tauber) (Šiaurės Rytų Europos vokiečių kultūros ir istorijos instituto mokslinis bendradarbis) – „Rytų Prūsija, 1945: vokiškoji perspektyva“ ir prof. dr. Jurijus Kostiašovas (Jurij Kostiašov) (Rusijos valstybinio I. Kanto universiteto Istorijos fakulteto Užsienio šalių ir tarptautinių santykių katedra) pranešimu „Stalinas ir Kaliningrado sritis: istorinės rekonstrukcijos mėginimas“.

Teorinių išvalgų ieškojo ir Klaipėdos universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Istorijos katedros asistentai Hektoras Vitkus, analizuodamas tradicijas ir tendencijas šiuolaikinės Rusijos istorijos politikoje, ir Vasilijus Safronovas, stengdamasis atskleisti nagrinėjamų įvykių atspindžius Klaipėdos krašto ir Kaliningrado srities pokarinėje viešojoje atminimo kultūroje.

Išsamia publikuotos dokumentikos ir istoriografijos analizę nagrinėjamu klausimu pristatė Rusijos valstybinio I. Kanto universiteto Istorijos fakulteto Užsienio šalių ir tarptautinių santykių katedros vedėjas prof. dr. Viktoras Sergejevas (Viktor Sergejev). Per paskutinius du dešimtmečius yra nagrinėjami įvairiausi Kaliningrado srities istorijos aspektai; mokslinių tyrimų sfera nuolatos plečiasi ir gilėja. Tokia išanalizuotų šaltinių ir archyvinių dokumentų publikacijų gausa apie vieną Rytų Prūsijos dalį – Klaipėdos kraštą – mes Lietuvoje negalime pasigirti.

Mes patys Lietuvoje noriai tyrinėjame savo kaimynų – Kaliningrado srities – istorijos ir raidos aspektus, todėl ypatingu šios konferencijos iššūkiu galima laikyti Rusijos valstybinio I. Kanto universiteto Istorijos fakulteto Baltijos regiono katedros prof. Gennadijaus Kretinino (Gennadij Kretinin) pranešimą „Klaipėdos kraštas tuoj pasibaigus karui: tyrinėjimai ir dokumentai“. Žvilgsnis iš šono kartais būna netikėtas. Tokios pat netikėtos buvo ir kai kurios profesoriaus loginės sąsajos. Su jo pastaba, kad mes per menkai esame ištyrę pokarinę Klaipėdą, deja, tenka sutikti.

Greta teorinių analitinių pranešimų buvo pristatyti ir empirinių, dažniausiai besiremiančių archyvine medžiaga, tyrimų rezultatai. Birutė Teresė Burauskaitė (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro Archyvinio vadyną skyriaus vedėja) pasakojo apie vokiečių kilmės Lietuvos gyventojus, kurie buvo ištremiti į Tadžikiją 1945 m. gegužės mėnesį, dar nesulaukus Antrojo pasaulinio karo pabaigos. Doc. dr. Arūnės Liucijos Arbušauskaitės (Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto vyresn. mokslo darbuotoja) pranešimas buvo skirtas paskutiniam „Kaliningrado vokiečių“ (kilminių Rytų Prūsijos gyventojų) prievartiniam iškeldinimui iš Lietuvos teritorijos į Vokietijos Demokratinę Respubliką 1951 metais. Jaunieji mokslininkai iš Kaliningrado – šiuo metu Lietuvoje disertaciją rašanti Marija Mankevič ir Rusijos valstybinio I. Kanto universiteto Istorijos fakulteto Rusijos istorijos katedros asistentas Dmitrijus Mankevičius (Dmitrij Mankevič), išanalizavę daugybę archyvinių dokumentų, atskleidė skaudžią civilių gyventojų, likusių Kenigsbergo regione, būklę 1945–1946 metais; jie analizavo gyventojų sveikatos, mirtingumo, apsirūpinimo maistu, našlaičių globos ir kitus klausimus.

Ypatingo dėmesio sulaukė ir rimtas diskusijas sukėlė visuomeninės organizacijos Mažosios Lietuvos reikalų tarybos pirmininko Vytauto Šilo pranešimas „Mažosios Lietuvos gyventojų genocidas: ištakos ir vertinimai“. Buvo diskutuojama dėl prelegento pateiktų „prarastų“ gyventojų skaičiaus; pranešėjas paaiškino, kad tie skaičiai apskaičiuoti remiantis tikimybių teorija (neįprastas istorikams metodas). Rimtų pastabų buvo dėl *genocido* sąvokos vartojimo ir taikymo konkrečiame

kontekste. Vokiečių istorikas Joachimus Tauberis labai aiškiai apibrėžė, kada galima vartoti šį tarptautinį juridinį terminą: kai yra aiškiai apibūdinta grupė, kurios atžvilgiu bus taikomos specialios priemonės; kai yra aiškiai numatytos priemonės ir kokie tikėtini rezultatai; kai yra aiškiai įvardyti tų priemonių vykdytojai. Šitokių požymių pranešėjo Vytauto Šilo argumentacijoje nebuvo, todėl ir sąvokos *genocidas* taikymas buvusių Rytų Prūsijos etninių gyventojų atžvilgiu nekorektiškas. Be to, akcentavo vokiečių istorikas, niekas ir niekada Vokietijoje nekėlė genocido Rytų Prūsijoje klausimo. Klaipėdietis istorikas Vygantas Vareikis diskutavo dėl *ištakų*, kurias pranešėjas Vytautas Šilas surado net Septynerių metų karo laikais, sampratos. Dauguma diskusijos dalyvių sutarė, kad nei Adolfas Hitleris, nei Josifas Stalinas nieko nežinojo apie „lietuvininkus“, kaip tokius, todėl kalbėti apie tikslingą ir planingą šios etninės grupės naikinimą nėra pagrindo.

Įdomios ir mažai žinomos informacijos pateikė dr. Linas Saldukas (Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išėivijos instituto mokslo darbuotojas) pranešime „Lietuvių pabėgėlių patirtys Rytų Prūsijoje (1944–1945 metais)“ ir dr. Arūnas Bubnys (Lietuvos istorijos instituto XX amžiaus istorijos skyriaus vyresn. mokslinis bendradarbis) pranešime „Lietuvių policijos batalionų nuginklavimas ir išformavimas Rytprūsiuose 1944 metais“.

Subtiliai konferencijos kontekste pasirodė daktaro disertaciją Leipcigo universitete rašanti menotyryninkė Eva Pluhařová-Grigienė su pranešimu „Įsivaizduojamoji Tėviškė. „Tėviškė“ ir „Tėviškės praradimas“ vizualioje Klaipėdos krašto gyventojų atmintyje“ ir dr. Svetlana Galcova (Rusijos valstybinio I. Kanto universiteto Istorijos fakulteto Baltijos regiono katedros docentė), kuri papasakojo apie Martino von Valenrodo bibliotekos likimą pokario metais. Abu šie pranešimai buvo gausiai iliustruoti nuotraukomis. Doc. dr. Nijolė Strakauskaitė (Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto vyresn. mokslo darbuotoja) pranešime „Kuršių nerija – pasitraukimo kelias: atminties tiltai“, nagrinėdama skirtingo tipo pavyzdžius, įtaigiai parodė, kokie karo pabaigos momentai labiausiai įsirėžė į žmonių atmintį ir kokia sunki yra toji istorinės atminties našta.

Visus konferencijos dalyvius ir svečius maloniai nustebino netikėtas ne istoriko, o technikos mokslų daktaro Armino Štuopio (Kauno technologijos universiteto Statybos ir architektūros fakulteto Statybinių medžiagų katedra) pristatymas – „Antrojo pasaulinio karo laikotarpio Memelio gynybinės paskirties statiniai – technologijų istorijos objektai“. Pranešėjas parodė tikrai istorišką išvalgą, lygindamas Memelio slėptuvių koncepciją su kitų Europos šalių teorija ir praktika. Pranešimas buvo iliustruotas grafikais, schemomis ir nuotraukomis.

Galima konstatuoti, kad konferencijos tikslai buvo pasiekti. Išsamiai susipažinta su civilių gyventojų, karo pabaigoje ir po jo atsidūrusių Rytų Prūsijoje, ekonomine ir socialine padėtimi, taip pat politiniais etninių gyventojų klausimo sprendimo būdais. Beveik visi pranešimai buvo paremti argumentuotais ir reprezentatyviais pirminiais šaltiniais. Kiekviename posėdyje auditorijoje dalyvavo apie 30–50 svečių, kurie buvo aktyvūs diskusijų dalyviai.

Pagrindiniai šios konferencijos pranešimai bus publikuojami. Aptariamoms konferencijos pavadinime buvo akcentuoti du analizės diskursai: faktai ir istorinė atmintis. Faktologijos požiūriu įvykusi konferencija buvo labai informatyvi ir gili; antrasis diskursas – istorinė atmintis – liko mažiau nagrinėtas. Atminties diskursas galėtų tapti kitų konferencijų šerdimi.